

พินิจวงจรปฏิจจสมุปบาทตามหลักพระพุทธศาสนา

A Review of Paṭṭicasamuppāda Circle in Buddhist Perspectives

พระครูโกวิทศาสนกิจ (อัมพร ฉนทกโร)¹

Phrakhrukowitsadsanakit (Amporn/Chandakaro)

E-mail : 6411105015@mcu.ac.th

Received: September 12, 2024 Revised: January 8, 2025

Accepted: January, 2025

บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อแสดงให้เห็นว่า ปฏิจจสมุปบาท หมายถึง การเกิดขึ้นร่วมกันของธรรม 12 ประการ คือ อวิชชา สังขารวิญญาน นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ ชรามรณะ ซึ่งความสัมพันธ์ของปฏิจจสมุปบาท มีทั้งสายเกิด และสายดับ โดยสายเกิดนั้น อวิชชาทำให้เกิดสังขาร สังขารทำให้เกิดวิญญาน วิญญานทำให้เกิดนามรูป นามรูปทำให้เกิดสฬายตนะ สฬายตนะทำให้เกิดผัสสะ ผัสสะทำให้เกิดเวทนา เวทนาทำให้เกิดตัณหา ตัณหาทำให้เกิดอุปาทาน อุปาทานทำให้เกิดภพ ภพทำให้เกิดชาติ ชาติทำให้เกิดชรามรณะ ชรามรณะทำให้เกิดความทุกข์ โศรก ปริเทวนา ความทุกข์ทั้งปวงก็เกิดขึ้น ส่วนสายดับก็ดับย้อนกลับไปได้ เมื่อดับได้ อย่างนี้ วงจรของปฏิจจสมุปบาทที่มีการสืบต่อมานานก็ขาดตอนลง วงจรของชีวิตไม่มีการสืบต่อ การเกิดในชาติปัจจุบันนี้ ถือว่าเป็นชาติสุดท้าย การดับวงจรของชีวิตหรือดับปฏิจจสมุปบาทได้ ถือว่าเป็นการบรรลุธรรมชั้นสูงในพระพุทธศาสนาเป็นพระอริยบุคคลชั้นพระอรหันต์ จักไม่กลับมาเวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไป

คำสำคัญ: พินิจวงจร, ปฏิจจสมุปบาท, ตามหลักพระพุทธศาสนา

Abstract

This academic article aims to show that Paṭṭicasamuppāda or the co-occurrence of the 12 Dhammas, namely ignorance, mental formations, consciousness, name and forms, six sensual bases, sensation, feeling, craving, attachment, being, old age and death, which are related. This Paṭṭicasamuppāda contains both arisen way

¹ หลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย/ Doctor of Buddhist Studies Program Mahachulalongkornrajavidyalaya University

and extinguished way. The risen way starts with ignorance as a factor in *Saṅkhāra* which later causes the rise of consciousness, consciousness causes the rise of name and forms, name and form cause the rise of six sensual organs, the six sensual organs causes the rise of contacts, the contacts causes the rise of feeling, feeling causes the rise of desire, the desire causes the rise of attachment, the attachment causes the rise of being, being causes the rise of birth, the birth causes the old age and death and old age and death cause the rise of sorrows, lamentation, suffering, sadness and distress, thus the whole suffering arises. As for the extinguished line, it extinguished and went reverse. The cycle of *Paṭīccasamuppāda* that had been continued for a long time was broken. The cycle of life is not continuous, the present life becomes the last birth, the extinguishment of *Paṭīccasamuppāda* is considered to be the attainment of the highest level of Dhamma in Buddhism, becoming a noble person or Arahant, who will never return to the cycle of death and rebirth anymore.

Key words: Review of the Cycle, *Paṭīccasamuppāda*, Buddhist Teaching

บทนำ

มนุษย์เกิดมานำเอาความทุกข์เกิดมาด้วยกันทั้งสิ้น เหมือนดอกเห็ดที่เกิดมาหอบเอาฝุ่นคือดินมาด้วยฉนั้น การเกิดบ่อย ๆ เป็นทุกข์อยู่ร่ำไป ต้นเหตุที่ทำให้เป็นทุกข์ คือความทะยาน อยาก (ตัณหา 3) ความทะยานอยากในกาม ได้แก่ กามตัณหา ความทะยานอยากในภพ ได้แก่ ภวตัณหา ความทะยานอยากในวิภพ ได้แก่ วิภวตัณหา เมื่อความทะยานอยาก² คือตัณหาเกิดมี ก็จะทำให้ธรรมอื่น ๆ เกิดมีตามไปด้วย เช่น เมื่อมีชาติ ชรามรณะก็เกิดมี เมื่อมีชรามรณะ โสกะปริเทวะ ทุกขะโทมนัส สุขายาสะก็เกิดมีเป็นต้น การเกิดอย่างนี้เป็นประจักษ์ชัด แห่งชีวิตที่ผู้กมัตมนุสย์ให้เวียนวนอยู่ในวัฏฏะ ไม่มีที่สิ้นสุด ธรรมเหล่านี้เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาทนั่นเองกล่าวคือ สมัยหนึ่ง พระอานนท์เข้าไปเฝ้าพระพุทธผู้มีพระภาคถึงที่ประทับได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ น้าอัศจรรยจริง ไม่เคยปรากฏ ปฏิจจสมุปบาทนี้เป็นธรรมที่ลึกซึ้ง สุดจะคาดคะเนได้ แต่ถึงกระนั้น ก็ยังปรากฏแก่ข้าพระองค์ เหมือนกับว่าเป็นธรรมง่าย ๆ พระพุทธเจ้าข้า

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อย่าพูดอย่างนั้น อานนท์ อย่าพูดอย่างนั้น อานนท์ ปฏิจจสมุปบาทนี้เป็นธรรมที่ลึกซึ้ง สุดจะคาดคะเนได้ ก็เพราะไม่รู้ไม่เข้าใจปฏิจจสมุปบาทนี้ หมูสัตว์จึงยุ่งเหมือน

² พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*, พิมพ์ครั้งที่ 30, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิณม, 2558), หน้า 79.

ขอด้ายของช่างหูก เป็นปมม้วนเหมือนกระจุกด้ายเหมือนหม้อมุงกระต่ายและหล้าปล้อง ไม่ข้าม พันอบาย ทุคติ วินิบัติและสงสาร³

ปฏิจสมุปปาท หมายถึง การเกิดขึ้นร่วมกันโดยอาศัยกันการเกิดขึ้นร่วมกันโดยอาศัยกัน และกัน⁴คือ การเกิดขึ้นร่วมกันโดยอาศัยกันของอวิชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ ชรามรณะ ธรรม 12 ประการนี้ต่างเกิดขึ้นร่วมกันโดยอาศัยกันเกิดขึ้น ไม่ใช่ต่างฝ่ายต่างเกิดด้วยตัวเองโดด ๆ ซึ่งปฏิจสมุปปาทที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ก็ทรงมุ่งหมายที่จะทรงแสดงถึงภาวะที่ต่างฝ่ายต่างเป็นปัจจัยให้กันและกันเกิดขึ้น ดังจะเห็นได้จากพระพุทธานุสาสน์ที่ตรัสไว้ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ปฏิจสมุปปาทคืออะไร คือ การที่อวิชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป และนามรูปเป็นปัจจัยให้เกิดสฬายตนะ สฬายตนะเป็นปัจจัยให้เกิดผัสสะ ผัสสะเป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา เวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา ตัณหาเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน อุปาทานเป็นปัจจัยให้เกิดภพ ภพเป็นปัจจัยให้เกิดชาติ ชาติเป็นปัจจัยให้เกิดชรามรณะ”⁵

จากนั้นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสถึงผลที่เกิดจากการที่ธรรมทั้งหลายได้อาศัยกันเกิดขึ้น “โสภปริเทวทุกขโทมนัสและอุปายาส ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วย”⁶

ความหมายของปฏิจสมุปปาท

ปฏิจสมุปปาท มาจากคำบาลีว่า “ปฏิจสมุปปาท” ซึ่งประกอบด้วยคำ ปฏิจ กับ คำว่า สมุปปาท ปฏิจ แปลว่า อาศัย สมุปปาท (แยกเป็น ส รวม + อุปาท เกิดขึ้น) แปลว่า การเกิดขึ้นร่วมกัน⁷ เมื่อรวมคำทั้ง 2 เข้าด้วยกัน จึงแปลได้ว่า การเกิดขึ้นร่วมกันโดยอาศัยกันการเกิดขึ้นร่วมกันโดยอาศัยกันนี้คือ การเกิดขึ้นร่วมกันโดยอาศัยกันของอวิชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ ชรามรณะธรรม 12 ประการนี้ต่างเกิดขึ้นร่วมกันโดยอาศัยกันเกิดขึ้น ไม่ใช่ต่างฝ่ายต่างเกิดด้วยตัวเองโดดๆ ซึ่งปฏิจสมุปปาทที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ก็ทรงมุ่งหมายที่จะทรงแสดงถึง ภาวะที่ต่างฝ่ายต่างเป็นปัจจัยให้กันและกันเกิดขึ้น จากพุทธานุสาสน์สรุปได้ว่า ปฏิจสมุปปาท นี้มีชื่อเรียกอื่นๆ ได้อีก ดังนี้ คือ

- 1) ัมมฐิตตา หรือ ัมมฐิติ แปลว่า ความดำรงอยู่แห่งธรรม

³ ที.ม. (ไทย) 10/95/57.

⁴ อธิวาส บำเพ็ญบุญบารมี, หลักปฏิบัติพิจารณาปฏิจสมุปปาท, (โครงการธรรมศึกษาวิจัย: มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, 2551), หน้า 5.

⁵ ส.น. (ไทย) 16/2/2.

⁶ ส.น. (ไทย) 16/2/2.

⁷ อธิวาส บำเพ็ญบุญบารมี, หลักปฏิบัติพิจารณาปฏิจสมุปปาท, หน้า 5.

2) อัมมเนียมตา หรือ อัมมเนียม แปลว่า ความแน่นอนแห่งธรรม ความแน่นอนตามธรรม

3) อิทัปปัจจยตา แปลว่า ความมีสิ่งนี้เป็นปัจจัย

4) ตถตา แปลว่า ความเป็นเช่นนั้นเอง

5) อวิตถตา แปลว่า ความไม่ผิดจากความเป็นเช่นนั้น

6) อนัญญุตตา แปลว่า ความไม่เป็นอย่างอื่น

7) ปัจจยาการ แปลว่า อาการแห่งปัจจัย⁸

พุทธทาสภิกขุ ได้ให้ความหมายของปฏิจจสมุปบาทว่า สูตรของปฏิจจสมุปบาทนั้น ตรัสไว้หลายแบบเช่น แบบอนุโลม จากอวิชชาไปหาความทุกข์ แบบปฏิโลมจากความทุกข์ไปหาอวิชชา และยังมีทั้งฝ่ายนิโรธวาร คือการดับ ซึ่งตรัสทั้งสองแบบด้วยเหมือนกัน และยังมีตรัสตั้งต้นที่อายตนะกระทบกันแล้วเกิดวิญญาณผัสสะเวทนาไปเลย โดยไม่กล่าวชื่อของอวิชชาออกมาก็ยังมี และตรัสเพียงเวทналงไปหาความทุกข์ก็มี ที่แปลกที่สุดนั้นตรัสรวมสมุทัยวารกับนิโรธวารไว้ในสายเดียวกัน คือตรัสว่า อวิชชาให้เกิดสังขาร-วิญญาณ-นามรูป ไปจนถึงตัณหา แล้วเปลี่ยนเป็นตรัสความดับของตัณหา-อุปาทาน-เรื่อไปจนถึงดับทุกข์ ทำนองจะทรงแสดงยืนยันว่า แม้ปฏิจจสมุปบาทจะดำเนินไปจนถึงตัณหาแล้วก็ยังอาจจะเกิดสติกันกระแสนั้นให้หยุด และวกกลับกลายเป็นการดับทุกข์ได้อย่างน่าอัศจรรย์ ถ้าเราจะนำเอาสูตรของปฏิจจสมุปบาททุก ๆ แบบมาดูพร้อม ๆ กัน จะทำให้มองเห็นได้ชัดทีเดียวว่า เรื่องปฏิจจสมุปบาทนี้ไม่ใช่เรื่องที่ต้องกินเนื้อที่หรือเวลา คร่อมกันถึง 3 ภพ 3ชาติ (ตามความหมายในภาษาคนธรรมดา) เลย⁹

พร รัตนสุวรรณ ได้ให้ความหมายของปฏิจจสมุปบาทในหนังสือพุทธวิทยา เล่ม 1 สรุปความหมายของปฏิจจสมุปบาทได้ว่า หมายถึง สายโซ่แห่งชีวิต คือ ความเป็นไปของชีวิตตั้งแต่เกิดจนกระทั่งตายและในที่สุดจะต้องเกิดอีกนั้นเนื่องมาจากเหตุปัจจัยหลายอย่าง ถ้าหากเราเข้าใจปัจจัยเหล่านั้นอย่างถูกต้องชัดเจนทุกข้อ เราจะสามารถเข้าใจปัญหาของชีวิตได้ทั้งหมด ปฏิจจสมุปบาทเป็นกฎเหนือกฎต่างๆ สามารถนำมาอธิบายกฎต่างๆ ได้ ซึ่งขึ้นอยู่กับความเข้าใจของผู้อธิบาย ถ้ารู้น้อยและเข้าใจน้อยก็อธิบายได้น้อย¹⁰

⁸ บรรจบ บรรณรุจิ, กระบวนธรรมเพื่อความเข้าใจชีวิตปฏิจจสมุปบาท, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, 2535), หน้า 4.

⁹ พุทธทาสภิกขุ, ปฏิจจสมุปบาทจากพระโอษฐ์, พิมพ์ครั้งที่ 9, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ธรรมสภา, 2556), หน้า 36-37.

¹⁰ พร รัตนสุวรรณ, พุทธวิทยา เล่ม 1, พิมพ์ครั้งที่ 3, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูณ, 2537), หน้า 5.

บรรจบ บรรณรุจิได้ให้ความหมายของปฏิจจสมุปบาทในหนังสือปฏิจจสมุปบาท สรุปได้ว่า ปฏิจจสมุปบาท หมายถึง หลักธรรมสำคัญทางศาสนา สอนให้รู้ถึงชีวิตว่า เกิด ดำรงอยู่ ตาย และสืบต่ออย่างไร ชีวิตปุณชนต่างมีสุขมีทุกข์ ความรู้สึกลึกลับสุขและทุกข์มาจากมูลเหตุที่แท้จริง คือ

- 1) อวิชชา
- 2) ตัณหา
- 3) อุปาทาน

กิเลสเหล่านี้ปรุงแต่งจิต ทำให้ชีวิตมีความสุขและความทุกข์สลับตอกันไป การตายไม่ใช่บทอธิบายเรื่องราวของชีวิตปัจจุบันและหลังความตาย ชีวิตปัจจุบัน เมื่อคนเราเกิดความคิดขึ้นมา (นั้น) หมายถึงมีวงจรปฏิจจสมุปบาทเกิดขึ้นครบถ้วน เกิดดับเป็นปัจจัยสลับตอกันไป ส่วนชีวิตหลังความตาย คือ การที่คนเราเกิดใหม่ เป็นการเกิดสลับต่อจากจิตขณะปัจจุบัน เมื่อคนเราเข้าใจปฏิจจสมุปบาท ก็สามารถเข้าใจธรรมอื่นได้ด้วย เพราะธรรมอื่นแตกแขนงมาจากปฏิจจสมุปบาท¹¹

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้ให้ความหมายของของปฏิจจสมุปบาทในหนังสือพุทธธรรมว่า หลักปฏิจจสมุปบาท หมายถึง หลักการแสดงให้เห็นอาการที่สิ่งทั้งหลายสัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยแก่กัน สิ่งทั้งหลายมีอยู่ด้วยความสัมพันธ์สิ่งทั้งหลายมีอยู่ด้วยอาศัยเหตุปัจจัย สิ่งทั้งหลายไม่คงที่ที่อยู่อย่างเดิม แม้ขณะจิตเดียว สิ่งทั้งหลายไม่มีอยู่โดยตัวของมันเอง คือไม่มีตัวตนที่เที่ยงแท้ของมัน สิ่งทั้งหลายไม่มีมูลการณ์ หรือต้นกำเนิดสุด พุทธอีกนัยหนึ่งว่าอาการที่สิ่งทั้งหลายปรากฏเป็นรูปต่าง ๆ มีความเจริญความเสื่อมเป็นไปต่าง ๆ นั้น แสดงถึงสภาวะที่แท้จริงของมันว่าเป็นกระแสกระบวนการความเป็นกระแสแสดงถึงการประกอบขึ้นด้วยองค์ประกอบต่าง ๆ รูปกระแสปรากฏเพราะองค์ประกอบทั้งหลายสัมพันธ์เนื่องอาศัยกัน กระแสดำเนินไปแปรรูปได้เพราะองค์ประกอบต่าง ๆ ไม่คงอยู่แม้ขณะเดียว... กระแสแห่งเหตุปัจจัยที่ทำให้สิ่งทั้งหลายปรากฏโดยเป็นไปตามธรรมชาติ ดำเนินไปได้ก็เพราะว่าสิ่งทั้งหลายไม่เที่ยง ไม่คงอยู่ เกิดดับแตกสลายไป ไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมัน และสัมพันธ์เนื่องอาศัยกัน... ปฏิจจสมุปบาทแสดงให้เห็นภาวะที่

- 1) ไม่เที่ยง (อนิจจัง)
- 2) ไม่คงที่ (ทุกขัง)
- 3) ไร้ตัวตนที่แท้จริง (อนัตตา)

แสดงให้เห็นความสัมพันธ์ต่อเนื่องเป็นเหตุปัจจัยแก่กันของสิ่งทั้งหลายนั้น จนปรากฏรูปออกเป็นสิ่งต่างๆ ในธรรมชาติ ภาวะและความเป็นไปตามหลักปฏิจจสมุปบาทมีแก่สิ่งทั้งปวง ทั้งที่เป็น

¹¹ บรรจบ บรรณรุจิ, ปฏิจจสมุปบาท, (กรุงเทพมหานคร: พระบุญการพิมพ์, 2538), หน้า 16.

รูปธรรม นามธรรม ทั้งโลกฝ่ายวัตถุ และชีวิตที่ประกอบด้วยรูปธรรมนามธรรม โดยแสดงออกเป็นกฎธรรมชาติดังต่าง ๆ คือธรรมนิยาม กฎความสัมพันธ์แห่งเหตุและผล¹²

องค์แห่งปฏิจสมุปบาท

ปฏิจสมุปบาท มีองค์ประกอบซึ่งเป็นหลักการสำคัญทั้งหมด 12 ข้อ แต่ละข้อมีประเด็นควรศึกษาให้ทราบไว้เป็นเบื้องต้น ดังนี้

(1) อวิชชา¹³ หมายถึง ความไม่รู้ ตรงข้ามกับวิชชา ความรู้ในที่นี้คือ 1) ความไม่รู้ในทุกข์ 2) ความไม่รู้ในทุกขสมุทัย (เหตุเกิดแห่งทุกข์) 3) ความไม่รู้ในทุกขนิโรธ (ความดับแห่งทุกข์) 4) ความไม่รู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งทุกข์)

(2) สังขาร¹⁴ หมายถึง สิ่งที่ถูกปัจจัยปรุงแต่งกล่าว คือ ความจงใจที่ประกอบด้วยเจตนาอันได้แก่ 1) การแสดงออกทางกาย เรียกว่า กายสังขาร (สภาวะที่ปรุงแต่งกาย) 2) การแสดงออกทางวาจา เรียกว่า วาจาสังขาร (สภาวะที่ปรุงแต่งวาจา) 3) การแสดงออกทางใจ เรียกว่า จิตตสังขาร (สภาวะที่ปรุงแต่งใจ) 4) ความคิดที่ปรุงแต่งเกิดขึ้นนี้อาจจะมีทั้งที่เป็นส่วนดี เป็นบุญ เรียกว่า ปุญญาภิสังขาร 5) ส่วนที่ไม่ดี เป็นบาป เรียกว่า อปุญญาภิสังขาร 6) ความคิดที่ปรุงแต่งจิตอันมั่นคงของผู้ที่ได้บรรลุรูปสมบัติ เรียกว่า อาเนญยาภิสังขาร 7) ความคิดที่ปรุงแต่งกายสังขารและวาจาสังขาร เป็นปุญญาภิสังขาร และอปุญญาภิสังขาร แต่ในจิตตสังขารเป็นสังขารได้ทั้ง 3 ประการ

(3) วิญญาณ หมายถึง ความรู้แจ้งอารมณ์ต่างๆ อันได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสทางกาย และสัมผัสทางใจ ตามติดให้เกิดการรับรู้ต่างๆ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ มี 6 ประการ คือ 1) จักขุวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางตา) 2) โสตวิญญาน (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางหู) 3) ชานวิญญาน (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางจมูก) 4) ชิวหาวิญญาน (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางลิ้น) 5) กายวิญญาน (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางกาย) 6) มโนวิญญาน (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางใจ)¹⁵ ในวงจรปฏิจสมุปบาทแบบข้ามภพข้ามชาติ มีปรากฏในคัมภีร์อิทธิธรรมและคัมภีร์อรรถกถารุ่นหลัง เช่น วิสุทฺธิมรรค แบ่งวิญญาณออกเป็น 2 ชนิด คือ วิถีวิญญาณ ได้แก่ วิญญาณ 6 ซึ่งเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ปวัตติวิญญาณ และวิญญาณอีกชนิดหนึ่ง ทำหน้าที่เชื่อมต่อ ภพ เรียกว่า ปฏิสนธิวิญญาณ¹⁶

¹² พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ 11, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2542), หน้า 88.

¹³ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ 17, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาของธรรมสภา, 2554), หน้า 520.

¹⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 411.

¹⁵ ม.ม. (ไทย) 12/101/96, ส.นิ. (ไทย) 16/1/7.

¹⁶ อภิ.วิ. (ไทย) 35/77/487.

(4) นามรูป คือ นามธรรม 5 อย่าง ได้แก่ 1) เวทนา (ความเสวยอารมณ์) 2) สัญญา (ความจำได้หมายรู้) 3) เจตนา (ความจงใจ) 4) ผัสสะ (ความกระทบหรือสัมผัส) 5) มนสิการ (ความกระทำไว้ในใจ) หรือนามชั้น 3 คือ เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น (เจตนา ผัสสะ มนสิการ จัดเป็น สังขารชั้น) รูป ได้แก่ มหาภูตรูป 4 และอุปาทายรูป 24

(6) ผัสสะ คือ ความถูกต้องหรือกระทบ หมายถึง อาการที่จิตหรือวิญญาณถูกต้องหรือกระทบกับอารมณ์คือสิ่งเร้าแล้วเป็นปัจจัยให้เกิดความรู้สึกเป็นสุขเป็นทุกข์หรือเฉยๆ ผัสสะมี 6 อย่าง คือ 1) จักขุสัมผัส (ความกระทบทางตา) 2) โสตสัมผัส (ความกระทบทางหู) 3) ฆานสัมผัส (ความกระทบทางจมูก) 4) ชิวหาสัมผัส (ความกระทบทางลิ้น) 5) กายสัมผัส (ความกระทบทางกาย) 6) มโนสัมผัส (ความกระทบทางใจ)¹⁷ ความสัมผัส 3 อย่างนี้ จะต้องมืธรรม 3 อย่างมาประจวบกัน เช่น จักขุสัมผัสจะต้องมีจักขุปสาท รูป และจักขุวิญญาณ มาประจวบกัน ถ้าเป็นแต่เพียงจักขุปสาทกระทบกับรูปเฉยๆ ยังไม่เกิดจักขุวิญญาณ ก็ยังไม่เป็นผัสสะ ผัสสะอื่นๆ ก็ทำนองเดียวกัน

(7) เวทนา หมายถึง ความเสวยอารมณ์ คือ ความรู้สึกเป็นสุขเป็นทุกข์ หรือรู้สึกเฉยๆ การเสวยอารมณ์นี้เป็นผลสืบเนื่องมาจากผัสสะ เมื่อองค์ทั้ง 3 มาประจวบกัน จึงเกิดผัสสะ ต่อจากผัสสะก็เกิดเวทนา คือ การเสวยอารมณ์ที่ต่อจากสัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เวทนาดังกล่าวนั้นมี 6 ประการตามแดนที่เกิด คือ 1) จักขุสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางตา) 2) โสตสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางหู) 3) ฆานสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางจมูก) 4) ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางลิ้น) 5) กายสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางกาย) 6) มโนสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางใจ)¹⁸

(8) ตัณหา คือ ความทะยานอยาก เมื่อแบ่งตามแดนที่เกิดแล้ว มี 6 ประการ คือ 1) รูปตัณหา (ความทะยานอยากได้ในรูป) 2) สัทตตัณหา (ความทะยานอยากได้ในเสียง) 3) คันธตัณหา (ความทะยานอยากได้ในกลิ่น) 4) รสตัณหา (ความทะยานอยากได้ในรส) 5) โภกัณฐัพพตัณหา (ความทะยานอยากได้ในโภกัณฐัพพะ) 6) ธัมมตัณหา (ความทะยานอยากได้ในธรรมารมณ์)¹⁹

(9) อุปาทาน คือ ความยึดมั่นถือมั่นในเวทนาที่ชอบหรือชัง จนเกิดความหลงติด มี 4 ประการ คือ 1) กามุปาทาน ความยึดมั่นในกาม 2) ทิฏฐุปาทาน ความยึดมั่นในทิฏฐิ เช่น ยึดมั่นในความเห็นว่าบุญไม่มี บาปไม่มี 3) สีลัพพตูปาทาน ความยึดมั่นในศีลพรต ในข้อวัตรปฏิบัติของตน 4) อัตตวาตูปาทาน ความยึดมั่นในวาตะว่ามีอัตตา คือ ถือว่าฉัน 5 มีอัตตา เป็น ตัวตน เทียงแท้ เป็นต้น²⁰

¹⁷ ม.ม. (ไทย) 12/98/93, ส.นิ. (ไทย) 16/1/6.

¹⁸ ม.ม. (ไทย) 12/97/92, ส.นิ. (ไทย) 16/1/6.

¹⁹ ม.ม. (ไทย) 12/96/91.

²⁰ ม.ม. (ไทย) 12/96/91.

(10) ภาพ แปลว่า ความมีความเป็น ในที่นี้หมายถึง ภาวะแห่งชีวิต คือ ความมีขันธหรือมีนามรูป เพราะชีวิตต้องตกอยู่ในภาพทั้ง 3 อย่างใดอย่างหนึ่งเสมอ คือ 1) กามภาพ ภาพที่เป็นกามาวจร 2) รูปภาพ ภาพที่เป็นรูปาวจร 3) อรูปภาพ ภาพที่เป็นอรูปาวจร²¹

(11) ชาติ คือ ความเกิด ว่าโดยสมมติได้แก่ความเกิดของสัตว์ โดยปรมาตม ได้แก่ ความปรากฏแห่งขันธ หรือความเกิดขึ้นครั้งแรกของขันธ สรุปแล้วชาติในที่นี้มีความหมายได้ 2 นัย กล่าวคือ 1) หมายถึง การเกิดของขันธ 5 ในแต่ละขณะจิต คือการเกิดปรากฏของอุปัตติภาพใหม่ ได้แก่ 1. รูป 2. เวทนา 3. สัญญา 4. สังขาร 5. วิญญาณ ซึ่งถือว่าเป็นวิบาก หลังจากกรรมภาพ คือ การทำความดีความชั่วสิ้นสุดลง การเกิดแบบนี้ปรากฏขึ้นในทุกขณะจิต ภาษาอภิธรรม เรียกว่า อุปปาตะ 2) หมายถึง การเกิดของขันธ 5 ในแต่ละภพแต่ละชาติ ได้แก่ การเกิดปรากฏเป็นตัวตนมีรูปร่างในภพภูมิต่างๆ เช่น 1. เกิดเป็นมนุษย์ 2. เกิดเป็นเทวดา 3. เกิดเป็นพรหม 4. เกิดเป็นสัตว์เดรัจฉาน ทั้งนี้แล้วแต่ผลของกรรม มีอายุยืนบ้าง สั้นบ้าง การเกิดแบบนี้ ภาษาอภิธรรม เรียกว่า ปฏิสนธิ

(12) ชราและมรณะ ชรา คือ ความแก่ ความเหี่ยว ความคร่ำคร่าของสัตว์ มีอาการที่ปรากฏ เช่น ฟันหลุด ผมหงอก หนังเหี่ยวย่น หย่อนยาน อายุและกำลังวังชาลดน้อยถอยลง²² แบ่งเป็น 2 อย่าง คือ 1) ความเสื่อมโทรมของขันธ 5 ในแต่ละขณะจิต หมายถึง ความตั้งอยู่ได้ชั่วขณะหนึ่งของอุปัตติภาพใหม่หลังจากการเกิดปรากฏ แล้วก่อนที่จะดับ กล่าวคือ ในแต่ละขณะจิต ขันธ 5 เมื่อปรากฏแล้วก็จะคงอยู่ได้ชั่วแวบหนึ่งแล้วก็จะดับลง ขณะที่คงอยู่ อภิธรรมเรียกว่า จูติ แต่ก็ใช่ว่าจะคงที่อยู่อย่างนั้น มีความเสื่อมโทรมอันเป็นตัวแปรนำไปสู่ความแตกดับกำกับแทรกซ้อนอยู่ด้วย 2) ความเสื่อมโทรมของขันธ 5 ในแต่ละภพแต่ละชาติ หมายถึง ความแก่ของรูปที่ปรากฏออกมาในลักษณะ อวัยวะหย่อนยาน หนังเหี่ยวย่น หูตาฝ้าฟาง ความแก่ของเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณที่ปรากฏออกมาในลักษณะ การรับรู้ต่างๆ ไม่ชัดเจน ความจำเสื่อม ความคิดไม่แจ่มชัด

มรณะ คือ ความจุติ ความเคลื่อนไป ความทำลายไป ความหายไป ความตาย ความแตกแห่งขันธ ความทอดทิ้งร่างกาย²³ ความแตกทำลายของขันธ 5 ซึ่งมี 2 อย่าง คือ 1) ความแตกดับในแต่ละขณะจิต หมายถึง ความแตกดับของอุปัตติภาพใหม่หลังจากเกิดขึ้น และตั้งอยู่แล้วชั่วระยะเวลาหนึ่ง ซึ่งภาษาอภิธรรม เรียกว่า ภังคะ 2) ความแตกดับของขันธ 5 ในแต่ละภพแต่ละชาติ หมายถึง ความตาย กล่าวคือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ แตกสลาย ไม่สามารถประชุมกันเป็นชีวิตเดิมได้อีก ภาษาอภิธรรม เรียกว่า จูติ²⁴ เพราะชราและมรณะเป็นปัจจัย ความโศก ความคร่ำครวญ ทุกข์ โทมนัส ความคับแค้นใจจึงเกิดขึ้น พร้อมกองทุกข์ทั้งมวลจึงเกิดขึ้นประการฉะนี้

²¹ ม.ม. (ไทย) 12/94/89.

²² ส.นิ. (ไทย) 16/2/4.

²³ ส.นิ. (ไทย) 16/27/52.

²⁴ บรรจบ บรรณรุจิ, กระบวนธรรมเพื่อความเข้าใจชีวิต ปฏิจาสุมุขปาฐ, หน้า 82.

ความสัมพันธ์ของปฏิจสุมุปปาท

ความสัมพันธ์ของปฏิจสุมุปปาทแบ่งเป็น 2 สาย คือ สายเกิด (ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์) เรียกว่า สมุทวาร และสายดับ (ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งหมด) เรียกว่า นิโรธวามีพระบาลีพุทธภาษิตโดยย่อ ดังนี้

1) ปฏิจสุมุปปาทสายเกิด

ปฏิจสุมุปปาทสายเกิด²⁵ เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น

- 1) เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี
- 2) เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี
- 3) เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี
- 4) เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี
- 5) เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี
- 6) เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี
- 7) เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี
- 8) เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี
- 9) เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ชาติจึงมี²⁶
- 10) เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี
- 11) เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี
- 12) เพราะชรามรณะเป็นปัจจัย ความโศก ความคร่ำครวญ ทุกข์ โทมนัส ความคับ

แค้นใจจึงเกิดขึ้น พร้อมกองทุกข์ทั้งหมดจึงเกิดขึ้นประการฉะนี้

2) ปฏิจสุมุปปาทสายดับ

ปฏิจสุมุปปาทสายดับคือเมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี เมื่อสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้ก็ดับ

- 1) เพราะอวิชชาสํารอกดับไปโดยไม่เหลือ สังขารจึงดับ
- 2) เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ
- 3) เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ
- 4) เพราะนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ
- 5) เพราะสฬายตนะดับ ผัสสะจึงดับ
- 6) เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ
- 7) เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ
- 8) เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ

²⁵ ส.นิ. (ไทย) 16/114/203.

²⁶ ส.นิ. (ไทย) 16/1/2.

9) เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ

10) เพราะภพดับ ชาติจึงดับ²⁷

11) เพราะชาติดับ ชรามรณะจึงดับ

12) เพราะชรามรณะดับ ความโศก ความคร่ำครวญ รำพัน ทุกข์ โทมนัสความคับแค้นใจก็ดับ กองทุกข์ทั้งมวลก็ดับลงด้วยประการฉะนี้

พินิจวจรปฏิจสุมุบพาทตามหลักพระพุทธศาสนา

ในที่นี้จะขอกล่าวถึงพินิจวจรปฏิจสุมุบพาทตามหลักพระพุทธศาสนาอันเป็นปัจจัยแห่งการเกิดสังสารวัฏ การเวียนว่าย ตายเกิดอย่างไม่มีที่สิ้นสุด โดยปฏิจสุมุบพาทแต่ละองค์มีความเกี่ยวข้องกันดังต่อไปนี้

1) อวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร

อวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร²⁸ อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร หมายความว่า อวิชชาเป็นปัจจัยให้ทำบุญทำบาป คืออวิชชา → สังขาร → กรรม (ดี-ชั่ว) → วิบาก (ดี-ชั่ว) ดังที่ทราบแล้วว่า 1) กรรมทางกาย 2) กรรมทางวาจา 3) กรรมทางใจ

ของมนุษย์เริ่มต้นจากเจตนา เจตนานี้มีทั้งที่เป็นกุศลและอกุศล ซึ่งส่งผลให้เกิดการคิดดี พูดดี ทำดี หรือคิดชั่ว พูดชั่ว ทำชั่ว ซึ่งเป็นส่วนของสังขาร เจตนาดีเองก็มีอวิชชาเป็นมูลฐาน ทำให้ประกอบสิ่งที่เป็นกุศล หรืออกุศล ซึ่งอธิบายในรายละเอียดดังนี้

1) อวิชชาเป็นปัจจัยให้ทำดี โดยความดีนี้มี 3 ระดับ คือ

1. ความดีระดับกามาวจร คือ ความดีที่ส่งผลให้ได้มนุษย์สมบัติและสวรรค์สมบัติ ความดีระดับนี้แบ่งออกเป็นความดีทางกาย วาจาและใจ ความดีทางกายและวาจาเริ่มต้นมาจากความดีทางใจเป็นพื้นฐาน เมื่อมีความดีทางใจ ก็เป็นปัจจัยให้เกิดความดีทางกายและทางวาจาติดตามมาจัดว่ามีอวิชชาเป็นปัจจัย เพราะทำโดยปรารถนาให้ได้มนุษย์สมบัติ คือ เกิดเป็นมนุษย์ถึงพร้อมด้วยลาภยศเป็นเครื่องตอบแทน ยังปรารถนาการเวียนว่ายตายเกิดเพราะไม่รู้แจ้งนามรูปตามที่เป็นจริง

2. ความดีระดับรูปาวจร คือ ความดีที่ส่งผลให้เกิดเป็นพรหมมีรูปร่าง ได้แก่ การได้รูปฌาน 4 จัดว่ามีอวิชชาเป็นปัจจัย เพราะผู้ทำทำพร้อมทั้งปรารถนาการได้เกิดเป็นรูปพรหม นับว่ายังข้องอยู่ในนามรูป

²⁷ ส.นิ. (ไทย) 16/1/2-3.

²⁸ วิสุทธิ. (ไทย) 586/878.

3. ระดับอุปาวจร คือ ความดีที่ส่งผลให้เกิดเป็นรูปพรหม ได้แก่ การได้รูป ฌาน 4 จัดว่ามีวิชาเป็นปัจจัยเพราะปรารถนาการได้เป็นรูปพรหม คือพรหมไม่มีรูปยังข้งอยู่ในนาม²⁹

2) อวิชาเป็นปัจจัยให้ทำชั่ว ความชั่วนี้มีทั้งความชั่วทางกาย วาจา และใจ โดยเริ่มต้นมาจากความชั่วทางใจเป็นพื้นฐาน โดยมีวิชาเป็นปัจจัย เพราะไม่รู้จึงทำชั่ว ทั้ง 1. ทางกาย 2. ทางวาจา 3. ทางใจ อวิชาเป็นปัจจัยแก่การทำชั่วหรือบาปอันส่งผลให้เกิดความทุกข์ และยังผลให้สัตว์ไปเกิดในอบายภูมิเป็นสิ่งที่เข้าใจได้โดยธรรมดา ส่วนอวิชาเป็นปัจจัยให้เกิดการทำดีหรือบุญซึ่งเป็นวิญญูคามมี คือ เพื่อจะได้ท่องเที่ยวเสวยสุขในวิญญูสสาร เป็นสิ่งที่ค่อนข้างจะฝืนความรู้สึก คล้ายกับว่าอวิชาเป็นสิ่งที่ไม่ดี ไม่พึงปรารถนา ส่วนบุญกุศล การเกิดในสวรรค์ ในพรหมโลก ถือว่าเป็นสิ่งพึงปรารถนา ปัญหาจึงเกิดขึ้นว่า สิ่งที่ดีจะเกิดจากสิ่งที่ไม่ดีได้อย่างไร หรือสิ่งที่พึงปรารถนาจะเกิดจากสิ่งที่ไม่พึงปรารถนาได้อย่างไร คำตอบนั้นมีปรากฏให้เราเห็นอยู่ในสังคมทั่วไป เช่น ถ้าสมมติว่ากฎหมายเป็นสิ่งดีทำให้สังคมดำรงอยู่อย่างสงบสุข ก่อนจะมีกฎหมายก็ต้องมีคนไม่ดีก่อวสันตกรรมมาก่อนกฎหมายจึงเกิดขึ้น เจตนาในการสร้างกฎหมายก็เพื่อป้องกันมิให้สิ่งไม่ดีเกิดขึ้น ตำรวจเกิดมีขึ้นก็เพราะมีโจรผู้ร้าย ศาลยุติธรรมเกิดมีขึ้นเพราะมีการทุจริต ในกรณีนี้สิ่งไม่ดีจึงเป็นปัจจัยให้เกิดสิ่งที่ดี³⁰

ฉะนั้น อวิชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร หมายถึง ความไม่รู้ทำให้คนทำดีทำชั่ว การทำดีทำชั่วนั้นย่อมต้องมีวิบาก เพราะฉะนั้น สังขาร คือ เจตนา จึงเป็นทั้งกรรมและวิบาก แล้วสังขารฝ่ายวิบาก (เจตนาฝ่ายวิบาก) นี้เองที่เป็นปัจจัยให้เกิดวิญญูณต่อไป

2) สังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญูณ

สังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญูณ³¹ เมื่อมีสังขารหรือเจตนาทางกาย ทางวาจา ทางใจ (ความคิด) เกิดขึ้นตามที่ได้เคยสั่งสมไว้ ในกระบวนการทางจิตจักมีวิญญูณมารู้สังขารหรือเจตนา นั้น วิญญูณจึงทำหน้าที่คล้ายๆ ระบบประสาทเป็นตัวเชื่อมต่อเพื่อแลกเปลี่ยนข้อมูลระหว่างกาย จิต และสิ่งแวดล้อม พระพุทธองค์จึงตรัสว่า

“สังขารปจฺจยา วิญญูณํ วิญญูณมฺหิเพราะปัจจัยคือสังขาร”³² หมายความว่า สังขาร คือ บุญหรือบาปที่เราได้ทำไว้ จะเป็นชนกผู้ให้กำเนิดปฏิสนธิวิญญูณ พระพุทธองค์ยังได้กล่าวว่า เมื่อเวลาใกล้จะตาย สังขาร คือ บุญหรือบาปที่เป็นชนกนั้นก็จะมาปรากฏเป็นอารมณ์ โดยเป็นกรรมนิมิต

²⁹ บรรจบ บรรณรุจิ, กระบวนธรรมเพื่อความเข้าใจชีวิต ปฏิจจสมุปบาท, หน้า 96.

³⁰ เพิ่ม รัชไชย, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องหลักปฏิจจสมุปบาท”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหา

บัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522), หน้า ก.

³¹ วิสุทธิ. (ไทย) 620/910.

³² วิสุทธิ. (ไทย) 587/881.

หรือคตินิมิต ปรากฏในมโนทวาร จุติจิต คือ จิตที่ทำหน้าที่เคลื่อนจากภพก็จะเกิดขึ้น พอจุติจิตดับ ปฏิสนธิจิตจะถูกกรรมผลักดันให้เกิดขึ้นในภพใหม่ทันที ที่กล่าวมานั้นเป็นสังขารทำให้เกิดปฏิสนธิวิญญาน สำหรับสังขารเป็นปัจจัยให้เกิดปวัตติวิญญาน คือ

1) สังขารฝ่ายวิบากที่ดีเป็นปัจจัยให้เกิดการรับรู้ที่ดี คือ เจตนาฝ่ายวิบากที่ดีทำให้เกิดการรับรู้ผ่านทวารต่างๆ เป็นการรับรู้ที่ดี

2) สังขารฝ่ายวิบากที่ชั่วเป็นปัจจัยให้เกิดการรับรู้ที่ไม่ดี คือ เจตนาฝ่ายวิบากที่ชั่ว ทำให้เกิดการรับรู้ผ่านทวารต่างๆ ที่ไม่ดี ซึ่งสังขารมีการปรุงแต่งเป็นลักษณะมีความพยาม (เพื่อก่อปฏิสนธิ) เป็นรสมีเจตนาเป็นปัจจัยปฏิฐาน³³

3) วิญญานเป็นปัจจัยจึงมีนามรูป

วิญญานเป็นปัจจัยจึงมีนามรูป คือ ปฏิสนธิวิญญาน³⁴ เป็นจุดเริ่มต้นของชีวิตมนุษย์ในภพใหม่ นั่นคือส่วนของรูป ซึ่งจะค่อยๆ มีการพัฒนาไปตามลำดับ จนกระทั่งเติบโตดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า รูปนี้เป็นกลละก่อน จากกลละเป็นอัพพะทะ จากอัพพะทะเกิดเป็นเปสิ จากเปสิเกิดเป็นขณะ จากขณะเกิดเป็น 5 ปุ่ม (ปัญจสาขา) ต่อจากนั้น มีผมนและเล็บ (เป็นต้น) เกิดขึ้น มารดาของสัตว์ในครรภ์บริโภคข้าวน้ำโภชนาหารอย่างใด สัตว์ผู้อยู่ในครรภ์มารดานั้น ก็ยังอรรถภาพให้เป็นไปด้วยอาหารอย่างนั้นในครรภ์นั้น”³⁵

กลละนี้ คือ ส่วนที่เป็นจุดเริ่มต้นของชีวิตใหม่ ในอรรถกถากล่าวว่า กลละมีประมาณเท่าหยาดน้ำมันงาซึ่งตั้งอยู่ที่ปลายเส้นด้ายที่ทำด้วยเส้นขนสัตว์ 3 เส้น มีสีใสไม่ขุ่นมัว เหมือนหยาดน้ำมันงาหรือเนยใส³⁶

เมื่อมนุษย์เจริญเติบโตขึ้นตามลำดับวัย ปวัตติวิญญานสามารถทำหน้าที่ทางทวาร 6 ได้อย่างเต็มที่ ช่วงนี้ทำให้เรามองเห็นความสัมพันธ์ของกรณีที่ว่า สังขารเป็นปัจจัยแก่วิญญานวิญญานเป็นปัจจัยแก่นามรูป ได้อย่างชัดเจนกล่าวคือ 1) สังขาร คือ เจตนาทางกาย วาจา ใจ 2) วิญญาน ได้แก่ วิญญาน 6 3) นาม ได้แก่ เจตสิก 4) รูป ได้แก่ ร่างกายส่วนที่เป็นรูปพร้อมทั้งคุณลักษณะอาการของรูปทั้งหมด เมื่อมนุษย์ทำสิ่งใดลงไป วิญญานทางทวาร 6 ทางใดทางหนึ่งก็เกิดขึ้น พร้อมกับองค์ประกอบของตน เช่นนี้ วิญญานจึงเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป

4) นามรูปเป็นปัจจัยจึงมีสฬายตนะ

นามรูปเป็นปัจจัยจึงมีสฬายตนะ เมื่อมีนามรูปครบองค์ของชีวิต คือ ทำหน้าที่ได้อย่างสมบูรณ์แล้ว ย่อมทำให้สฬายตนะ คือ อวัยวะส่วนต่างๆ ของนามรูป ที่ใช้สื่อกับสิ่งต่างๆ ซึ่งมี 1) ตา

³³ วิสุทธิ. (ไทย) 588/883.

³⁴ วิสุทธิ. (ไทย) 628/918.

³⁵ ส.ส. (ไทย) 15/235/337.

³⁶ ส.ส.อ. (ไทย) 24/55/81.

2) หู 3) จมูก 4) ลิ้น 5) กาย 6) ใจทั้ง 6 หรือเรียกว่าอายตนะภายใน อันเกิดร่วมมาด้วยโดยธรรมชาติ มีการเริ่มทำหน้าที่ของตน พระพุทธองค์จึงตรัสว่า นามรูปเป็นปัจจัยให้เกิดหรือมีสฬายตนะ หรือก็คืออายตนะ³⁷ นี้มีอยู่แล้ว แต่เริ่มทำงานตามหน้าที่คือ 1) ตากระทบกับรูป 2) หูกระทบกับเสียง 3) จมูกกระทบกับกลิ่น 4) ลิ้นกระทบกับรส 5) กายกระทบกับสัมผัส 6) ใจกระทบกับธรรมารมณ์ ร่วมกับวิญญาน ทำให้เกิดการรับรู้³⁸

5) สฬายตนะเป็นปัจจัยจึงมีผัสสะ

สฬายตนะเป็นปัจจัยจึงมีผัสสะ³⁹ เมื่อมีสฬายตนะแล้ว ย่อมต้องมีการผัสสะ คือ การประจวบกระทบกันกับสิ่งที่ถูกรู้ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์ทั้ง 6 หรือเรียกว่าอายตนะภายนอก และมีการรับรู้ (วิญญาน) เกิดขึ้น เช่น ตา+รูป+จักขุวิญญาน กระทบกัน >> ผัสสะสังเกตุให้ตีว่า เป็นขบวนการธรรมชาติ เป็นธรรมดาที่เมื่อ 1) ตากระทบรูป 2) หูกระทบเสียง 3) จมูกกระทบกลิ่น 4) ลิ้นกระทบรส 5) กายกระทบสัมผัส 6) ใจกระทบธรรมารมณ์ ย่อมเกิดวิญญานการรู้แจ้งในสิ่งที่สัมผัสหรือกระทบนั้นเป็นอาการธรรมดา แต่เป็นสาเหตุก่อให้เกิดทุกข์ขึ้น

6) ผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา

ผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา⁴⁰ เมื่อมีผัสสะเกิดขึ้น คือมีการกระทบกันของอายตนะภายในและภายนอก และมีการรับรู้ คือ วิญญาน ก็จะบังเกิดเป็นเวทนา คือการเสวยอารมณ์ คือรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส (โณภูมัพพะ) ธรรมารมณ์ ที่มากระทบ โดยมีความจำ (สัญญา) มาจำแนกการรับรู้ นั้นว่าเป็นถูกใจ ไม่ถูกใจ หรือเฉยๆ จึงแยกเป็น 1) สุขเวทนา 2) ทุกขเวทนา 3) อทุกขมสุข หรือเฉยๆ ตามมาเป็นธรรมชาติ ผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา

7) เวทนาเป็นปัจจัยจึงมีตัณหา

เวทนาเป็นปัจจัยจึงมีตัณหา⁴¹ เมื่อเกิดเวทนาขึ้นมาแล้ว จิตย่อมบังเกิดความรู้สึกภายในที่เป็น 1) ความทะยานอยาก อันจำแนกให้เห็นได้ชัดๆ ง่ายๆ เป็นความอยากได้ในอารมณ์ (กามตัณหา) 2) ความอยากมี (ภวตัณหา) 3) ความไม่อยาก (วิภวตัณหา) หรือเฉยๆ ในเวทนานั้น เกิดขึ้นในขณะจิตนั้นเอง ต้องมีโยนิโสมนสิการถึงจกมองเห็นด้วยตาปัญญาหรือญาณ คือ เข้าใจ ถ้าเวทนานั้นเป็นเวทนาที่เป็นสุขก็อยากจะได้ อยากให้เกิด อยากให้เป็นไปตามสุขเวทนานั้นนานๆ หรือตลอดไปพยายามยึดไว้ ถ้าเวทนานั้นเป็นเวทนาที่รู้สึกเป็นทุกข์ ก็ไม่อยากจะให้เกิด ไม่อยากให้เป็น ไม่อยากให้มี

³⁷ อภิ.วิ. (ไทย) 35/993/642.

³⁸ วิสุทธิ. (ไทย) 641/936.

³⁹ อภิ.วิ. (ไทย) 35/255/240.

⁴⁰ อภิ.วิ. (ไทย) 35/257/242.

⁴¹ อภิ.วิ. (ไทย) 35/232/221.

จะเกิดอาการผลึกใสขึ้นในจิตทันที พระพุทธองค์จึงตรัสว่า เวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา อันเป็นต้นเหตุแห่งทุกข์

8) ตัณหาเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน

ตัณหาเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน⁴² หมายความว่า ความยึดมั่นถือมั่นนั้นมีความอยากเป็นมูลฐาน เมื่ออยากจึงยึดมั่นถือมั่น ถ้าไม่อยากก็ไม่ยึด ทำนองเดียวกันเพราะหิวจึงกิน ถ้าไม่หิวก็ไม่กิน ตัณหากับอุปาทานนั้น แม้จะเป็นพวกโลหะด้วยกัน แต่ก็มีแตกต่างกันอยู่บ้างโดยที่ตัณหาเป็นเหตุ อุปาทานเป็นผลของตัณหา คือ 1) ตัณหานั้นเป็นความอยาก ความปรารถนาอารมณ์ที่ยังไม่ได้ยังมาไม่ถึง 2) อุปาทานเป็นความยึดอารมณ์ที่ได้แล้ว ที่มาถึงแล้ว เช่น อยากเป็นนายพล เป็นตัณหา ครั้นได้รับยศเป็นนายพลแล้ว ก็ถ้อยศนายพลว่า ข้าคือนายพล นี่เป็นอุปาทาน พระพุทธองค์ทรงเปรียบไว้ว่า ตัณหาเหมือนอาการที่ขโมยเหยียดมือออกไปควานหาในที่มีดอุปาทานเปรียบเหมือนอาการที่ขโมยเอามือจับของนั้นไว้ ไม่ยอมปล่อย อีกอย่างหนึ่ง ตัณหาอย่างอ่อนจัดเป็นตัณหาความอยาก ตัณหาอย่างแรงจัดเป็นกามอุปาทาน ตัณหาตรงข้ามกับความปรารถนาล้นๆ อุปาทานตรงข้ามกับความสันโดษ อุปาทานนี้เองเป็นปัจจัยให้เกิดภพ

9) อุปาทานเป็นปัจจัยจึงมีภพ

อุปาทานเป็นปัจจัยจึงมีภพ⁴³ เมื่อมีอุปาทานความยึดมั่นถือมั่นในความพึงพอใจของตน ดังได้กล่าวแล้วว่าอุปาทาน มี 4⁴⁴ อย่าง คือ

1) กามอุปาทาน คือ การยึดมั่น พึงพอใจติดพันในกาม ในสิ่งที่อยากได้ในกามหรือทางโลก เช่น ใน รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส

2) ทิฏฐุปาทาน คือ การยึดมั่นถือมั่น ความพึงพอใจในทฤษฎีและความเชื่อหรือทิฏฐิ อยากให้เป็น หรือไม่อยากให้เป็นตามที่ตนเชื่อ ตามที่ตนยึดถือ ยึดมั่น

3) สิลัปปตูปาทาน คือ การยึดมั่นยินดีในร้ายในศีลและพรต (ข้อปฏิบัติ) ด้วยกิเลสอย่างงมงายผิดๆ เช่น การทรมานกายเพื่อให้บรรลุธรรม การถือศีลอย่างเดียวเชื่อว่าบรรลุธรรม เชื่อว่าหลัง ว่าศักดิ์สิทธิ์

4) อัตตวาทุปาทาน คือ ความยึดมั่นในวาตะ (ถ้อยคำ) ว่าตัวตน เป็นความหลงผิดพื้นฐานที่เกิดในชีวิตประจำวันอยู่แล้ว และช่วยเสริมด้วยถ้อยคำภาษาสมมุติที่ใช้สื่อสารกัน ทำให้เกิดมองเห็นสิ่งต่างๆ แยกออกจากกัน เห็นเป็นของตนชัดเจนขึ้นในจิตเป็นประจำ เช่น ของผมของคุณ บ้านของผม รถของผม ลูกของผม จนไปยึดถือ ยินดีในร้าย หรือพึงพอใจโดยไม่รู้จักตัวตลอดเวลาในทุกขณะจิตในชีวิตประจำวัน

⁴² อภ.วิ. (ไทย) 35/233/221.

⁴³ อภ.วิ. (ไทย) 35/272/275.

⁴⁴ อภ.วิ. (ไทย) 35/938/588.

เมื่อมีความยึดมั่นถือมั่น ก็ย่อมจะมีกรรมภพ คือ การทำบุญทำบาปได้ เช่น เมื่อมีความยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นตน เป็นของตน หรือเป็นของเนื่องด้วยตน โดยความรัก ความหวงแหนความเห็นผิด จึงมีการกระทำเพื่อสิ่งที่ตนยึดมั่นถือมั่นนั้น ถ้าไม่มีการยึดมั่นถือมั่นก็ไม่มีการกระทำที่เป็นบุญและบาป ด้วยเหตุนี้ อุปาทานเป็นปัจจัยให้เกิดกรรมภพ จึงกล่าวโดยรวบยอดว่าอุปาทานเป็นปัจจัยให้เกิดภพ และกรรมภพนี้เองเป็นปัจจัยให้เกิดชาติ

10) กรรมภพเป็นปัจจัยให้เกิดชาติ

กรรมภพเป็นปัจจัยให้เกิดชาติ⁴⁵ หมายความว่า กรรมทำให้เกิดชาติ คือ ให้ชั้นรูปปรากฏขึ้นอย่างเดียวกับไร่นาที่ทำให้พืชงอกงามเป็นลำต้นขึ้นได้ ฉะนั้น ถ้าไร่นาดี นาดี พืชก็งาม ถ้าไร่นาไม่ดี พืชก็ไม่งามกล่าวคือ 1) กรรมภพเปรียบเหมือนไร่นา 2) ปฏิสนธิวิญญาณที่ยึดกรรมเป็นอารมณ์เปรียบเหมือนพืชที่หว่านลงในไร่นา 3) ตัณหาเปรียบเหมือนน้ำหล่อเลี้ยงพืช

เมื่อวิญญาณยึดกรรมเป็นอารมณ์ กรรมที่ทำให้วิญญาณปฏิสนธิ คือ ให้เกิดขึ้นในภพใหม่ต่อไป ถ้ากรรมดีก็ทำให้ไปเกิดในสุคติ กรรมชั่วก็ทำให้ชั่วให้ไปเกิดในทุคติ พึงเห็นได้จากความแตกต่างกันของสรรพสัตว์ เช่น คนเราเกิดมา แม้จะมีบิดามารดาเดียวกัน อยู่ในสถานที่เดียวกัน มีความเป็นอยู่เสมอกัน แต่มีความแตกต่าง บางคนใจดี บางคนใจร้าย บางคนสวย บางคนไม่สวย เป็นต้น ที่เป็นเช่นนี้ เพราะคนเราทำกรรมมาต่างกัน จึงมีรูปร่าง หน้าตา อวัยวะและฐานะแตกต่างกัน อาจกล่าวได้ว่า ชีวิตของสรรพสัตว์นั้นเป็นไปตามกรรมลิขิตหรือกรรมนิมิต ดังที่พระพุทธองค์ได้ตรัสไว้ว่า “กรรมย่อมจำแนกสรรพสัตว์ให้เลวและประณีตต่างๆ ได้”⁴⁶ สัตว์โลกย่อมเป็นไปตามกรรมด้วยเหตุนี้ จึงว่ากรรมภพเป็นปัจจัยให้เกิดชาติ

11) ชาติเป็นปัจจัยให้มีขรามรณะ

ชาติเป็นปัจจัยให้มีขรามรณะ⁴⁷ หมายความว่า เมื่อมีเกิดจึงมีแก่และมีตาย ถ้าไม่เกิดก็ไม่มี ความแก่และไม่ตาย ฉะนั้น ขรามรณะจึงนับเป็นองค์อันหนึ่งในปฏิจจสมุปบาท ส่วน 1) ความโศกเศร้า 2) ความรำไรราพัน 3) ความทุกข์กาย 4) ทุกข์ใจ 5) ความคับแค้นใจ แม้จะเป็นผลของชาติ สืบเนื่องมาจากอวิชชา เพราะมีอาสวะเป็นเหตุให้เกิด แต่ก็มิได้นับเป็นองค์ในปฏิจจสมุปบาท เพราะไม่อาจมีได้เสมอไป เช่น พระพรหม เป็นต้น แม้จะมีอาสวะ แต่มิได้มีธรรมเหล่านี้เสมอไป

12) ขรามรณะและอาสวกิเลส

ขรามรณะและอาสวกิเลส เป็นปัจจัยให้เกิดอวิชชา วงจรย้อนกลับมาสู่ที่เดิมเพราะความทุกข์และอาสวกิเลสที่นอนเนื่องหมักหมม ซึมซาบ ย่อมอยู่ในจิต ซึ่งทำให้จิตขุ่นมัว และเศร้าหมอง และจะไปกระตุ้นแรงเร้าให้เกิดอวิชชาขึ้นใหม่ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า “เพราะอาสวะเกิดอวิชชาจึง

⁴⁵ อภิ.วิ. (ไทย) 35/235/221.

⁴⁶ ม.อ. (ไทย) 14/289/350.

⁴⁷ อภิ.วิ. (ไทย) 35/263/222.

เกิด เพราะอาสวะดับ อวิชชาจึงดับ”⁴⁸ และอวิชชาก็จะไปทำให้เกิดเป็นวงจรของปฏิจจสมุปบาท ซึ่งก็คือ ไปสร้างวิภวาทะทุกขั้นขึ้นใหม่ไม่รู้จักจบสิ้น

ผลของอาสวะกิเลสและอวิชชา ที่เห็นชัดแจ้งในยุคเทคโนโลยี ได้แก่ อาการที่แสดงหรือเป็นปัจจัยให้เกิดการป่วยทางจิตและทางกาย (ที่มีสาเหตุมาจากจิตมากมายจนนึกไม่ถึง) เหล่านี้ ล้วนมีผลมาจากอาสวะกิเลสที่ทำให้ขุนช่องคับแคบใจ (อุปายาส) เศร้าใจ (โทมนัส) ใจหดหู่ (โสกะ)... ฯลฯ สะสมพอกพูนจนไม่สามารถทนรับได้อีก จึงแสดงผลทางกายออกมา เช่น ป่วยเป็นโรคต่างๆ โดยไม่ทราบหรือไม่มีสาเหตุ (เป็นทางกายสังขาร) หรือ ขุนมั่วรกราดเกรี้ยว ต่ำว่าไปทั่ว โดยไม่มีเหตุอันควร (เป็นทางวจีสังขาร) หรือแสดงผลทางจิต เช่น อาการฟุ้งซ่าน หดหู่ใจ ใจเหี่ยวแห้งอยู่ลึกๆ โดยไม่ทราบเหตุชัดเจนหรือแน่ชัดเป็นเวลานานๆ หรือเป็นโรคจิต (โรคทางมนัสสังขาร) ก็เพราะอาสวะและอวิชชา นี่เอง เพราะทั้งจิตและกายต่างอาศัยพึ่งพาซึ่งกันและกัน ซึ่งกายอาศัยจิตและจิตก็อาศัยกาย ดังนั้น บางครั้งจึงเห็นอาการกายบังคับจิตและบางครั้งก็เห็นจิตบังคับกาย

สรุป

ปฏิจจสมุปบาท หมายถึง การเกิดขึ้นร่วมกันของธรรม 12 ประการ คือ อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ ชรามรณะ ซึ่งความสัมพันธ์ของปฏิจจสมุปบาท มีทั้งสายเกิด และสายดับ โดยสายเกิดนั้น อวิชชาทำให้เกิดสังขาร สังขารทำให้เกิดวิญญาณ วิญญาณทำให้เกิดนามรูป นามรูปทำให้เกิดสฬายตนะ สฬายตนะทำให้เกิดผัสสะ ผัสสะทำให้เกิดเวทนา เวทนาทำให้เกิดตัณหา ตัณหาทำให้เกิดอุปาทาน อุปาทานทำให้เกิดภพ ภพทำให้เกิดชาติ ชาติทำให้เกิดชรามรณะ ส่วนสายดับก็ดับย้อนกลับไป

ปฏิจจสมุปบาท สามารถจัดเข้าในวงจรของวิภวาทะได้คือ อวิชชา ตัณหา อุปาทานจัดเป็นกิเลสวิภวาทะ สังขาร และภพ เป็นกรรมวิภวาทะ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ภพ ชาติชรามรณะเป็น วิปากวิภวาทะ กระบวนการดับอวิชชา เริ่มตั้งแต่ อวิชชา จนถึงชรามรณะ เป็นการเริ่มต้นดับที่อวิชชา ก่อน เมื่ออวิชชาดับไปแล้ว วิชชา (ความรู้แจ้ง) ก็เกิดขึ้นแทน วิธีดับปฏิจจสมุปบาทหรือปัจจัยการนี้ เป็นวิธีเดียวกันกับการดับตัณหาในอริยสัจ 4 เพราะเป็นปัจจัยเกิดสืบเนื่องมาตามลำดับ เมื่อสามารถดับอวิชชาได้ มีผลให้ดับตัณหาได้ด้วย เมื่อดับได้อย่างนี้ วงจรของปฏิจจสมุปบาทที่มีการสืบทอดมานานก็ขาดตอนลง วงจรของชีวิตไม่มีการสืบทอด ไม่มีการเวียนว่ายตายเกิดอีก การเกิดในชาติปัจจุบันนี้ ถือว่าเป็นชาติสุดท้ายการดับวงจรของชีวิตหรือดับปฏิจจสมุปบาทได้ ถือว่าเป็นการบรรลุธรรมขั้นสูงในพระพุทธศาสนาแล้วคือ ได้บรรลุมรรคผล เป็นพระอรหันต์ จักไม่กลับมาเวียนว่ายตายเกิดอีก

⁴⁸ ส.นิ. (ไทย) 16/50/98.

บรรณานุกรม

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี. ฉบับมหาจุฬาเตปิฎก. 2500.
กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, 2506.

_____. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539.

_____. อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์วิญญูณ, 2532 - 2534.

ธีรวัธ บำเพ็ญบุญบารมี. **หลักปฏิบัติพิจารณาปฏิจสมุปปาท**. โครงการธรรมศึกษาวิจัย:

มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย. 2551.

บรรจบ บรรณรุจิ. **กระบวนการเพื่อความเข้าใจชีวิตปฏิจสมุปปาท**. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา. 2535.

บรรจบ บรรณรุจิ. **ปฏิจสมุปปาท**. กรุงเทพมหานคร: พรบุญการพิมพ์. 2538.

พร รัตนสุวรรณ. **พุทธวิทยา เล่ม 1**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูณ. 2537.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต). **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ 17.

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาของธรรมสภา. 2554.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต). **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**. พิมพ์ครั้งที่ 11.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. 2542.

พุทธทาสภิกขุ. **ปฏิจสมุปปาทจากพระโอษฐ์**. พิมพ์ครั้งที่ 9. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ธรรมสภา.

2556.

เพิ่ม รัฐไชย. “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องหลักปฏิจสมุปปาท”. **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต**.

บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. 2522.

